

Емануел МУТАФОВ, Александър КУЮМДЖИЕВ

ИКОНИ И СТЕНОПИСИ ОТ ХРАМОВЕТЕ НА СЪВРЕМЕННАТА КСАНТИЙСКА МИТРОПОЛИЯ И ВРЪЗКАТА ИМ С ХУДОЖЕСТВЕНАТА ПРОДУКЦИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ХVІІІ-ХХ В.

*В памет на Петър Келбечев,
кмет на Йеникьой и
пом. кмет на Ксанти в периода 1941-1944 г.*

Ил. 1. Христос Пантократор – икона от църквата “Св. Архангели Кавакиу” в Ксанти – Константин и Атанас от Корча, 1741 г. (фот. по Г. Цигарас)

През 2004 г. гръцкият колега Георгиос Цигарас издаде сериозен труд, посветен на църквите в Митрополията на Ксанти и Перитеориу¹. Тази книга е пръв опит за цялостно събиране на доскоро недостъпния и отчасти “безинтересен” за гръцката наука материал от поствизантийския период в един пограничен район, който от 1373² до 1920 г. е в границите на Османската империя и за кратко към българските територии; бил е населен от българоезично население, от помаци, турци, гърци, каракачани, цигани и пр. Самият ландшафт на Ксантийска област е твърде нетипичен за Гърция – намира се в южните склонове на Родопите, планински, зелен и богат на води е. За окончателното гърцизиране на областта след балканските войни там са заселени компактни маси от бежанци от Османската империя, предимно от Одринска Тракия, които пренасят своите традиции и говор, измествайки до известна степен българско-помашкия елемент в стария Скече³ (Скеча, Енидже) и околностите му. По тази причина днес въпросният район се определя от гръцките историци и етнолози като тракийски.

В регистрите от времето на управлението на султан Баязид II (1481-1510) Ксанти се споменава като малко селище, зависимо от днешното село

¹ **Τσιγάρας, Γ.** *Εκκλησίες της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου*. Ξάνθη, 2004, 337 σελ. (Същият труд е публикуван и в съкратен вариант за да се разпространява безплатно с рекламна цел вж. **Τσιγάρας, Γ.** *Οι εκκλησίες της παλιάς Ξάνθης*. Ξάνθη, 2008, 71 σελ.).

² **Βογιατζής, Γ.** *Πρώτη Οθωμανοκρατία στη Θράκη. Διεσες δημογραφικές συνέπειες*. Θεσσαλονίκη, 1998, 131-134.

³ Така помациите наричат днешния гр. Ксанти.

Ил. 2. Св. Параскева – икона от църквата “Св. Параскева” в с. Авдира – Никифорос от Карпениси, недатирана. (фот. по Г. Цигарас)

Енисеа на р. Места. Тогава е обитаван от 483 християнски семейства (3 000 души) и 22 мюсюлмански домакинства (200 души)⁴. Според османските извори градчето се определя като „източноправославно“⁵, което е просто превод на понятието „рум миллет“ и в никакъв случай не може да бъде възприемано само като гръцко, тъй като така се наричат всички християни, поданици на Високата порта. През 1530 г. Ксанти вече има 665 християнски семейства, а мюсюлманските стават 32. Едва през 1714 г. християнското население на селището се увеличава чрез установяването на преселници от с. Самаково, област Виза в Източна Тракия⁶ и по-точно Странджанско, които очевидно са българи, съдейки по окончанието на

⁴ **Vakalopoulos, K.** Thrace during the Ottoman period (1354-1922). In: *Thrace*, 2nd ed., Athens, 2003 p. 213.

⁵ “Greek Christian” Пак там.

⁶ Всъщност гръцкото население от този район се изселва масово едва през 1913-1914 г. Дотогава смесеното с българи гръцко население в селата Самаково, Труля, Аѝос Стефанос, Азвига, Мангриотиса, Цанкли и др.

отново е нападено от османците. Приблизително към края на XVIII и началото на XIX в. са засвидетелствани изселвания на гръцкохристияни от с. Магриотиса (Μαγκρίωτίτσα) и към Южното ни Черноморие т.е. пак към селища, заобиколени от българи. Гр. Виза е днешен Визе, турска Странджа, до Люлебургаз, в района на който се намира и с. Магриотиса. За да спаси живота си по време на кърджалийските нападения (1785-1810), странджанското население масово е принудено да търси спасение – към Истанбул и Одрин на юг, или към Созополското пристанище на север, откъдето през 1806 и 1807 г. цяла руска флотилия извозва бежанците до южноруските пристанища. Оказваната въоръжена помощ на русите през руско-турската война 1828-29 г. и завръщането на турците предизвикват нова бежанска вълна. Изселват се цели родове, дори села, като за период от около 30 години (1800-1830), броят на изселниците от цяла югоизточна България, в т.ч. и Странджа, надхвърля 130 000 души. И днес в Южна Украйна, Крим и Молдова има десетки села на тракийски бежанци, много от които носят имената на старите си поселища. Един от кварталите на гр. Николаев в Украйна се казва “Тернóвка”, защото там преди 170 години тук се заселват бежанци от гр. Малко Търново. Така се пренася и култът към местната Св. Богородица Χρυσομαγρίωτίτσα, засвидетелстван по една една икона от Созопол от XIX в. и наличието на едноименен параклис там. За друга версия относно произхода на Богородичния епитет вж. **Гергова, И.** Богородица Хрисомангуртиотиса. *Проблеми на изкуството*, кн. 1, С., 2008, 11-16. Тук със сигурност обаче става дума за почит, свързана с топоним на селото, откъдето е пренесена иконата. Принципно окончанието –ίωτίτσα в гръцки език е топонимично. Не случайно потомците на тези изселници в България и до днес носят имената Магриот или Магриотов. Така версията за връзката на епитета с турското „мангър“, за Константинопол и още повече за чудотворното намиране на кесия със злато, подхвърлена от св. Богородица, отпада поради несъстоятелност. Към топонима, свързан с местната почит към съответната икона (вероятно чудотворна) се прибавя представката χρυσο-, както това се случва с Χρυσοαλιωτίτσα, Χρυσοαφίτσα, Χρυσογαλατούσα, Χρυσοкаστρίωτίτσα, Χρυσολεόντισσα (Χρυσολεούσα), Χρυσομαλλούσα, Χρυσοπαντάνασσα, Χρυσοπηγή, Χρυσοπολίτσα, Χρυσοσπλιώτίτσα и т.н. През 1613 г. епархията на Мидия се обединява с тази на Созопол. Затова по времето на патриарх Антим се казва Мидиополитис. През 1682 г. пък към този диоцез се присъединява и гр. Виза, сред селата на който се спомената с. Μαγγυρώτισσα със 195 християнски семейства. Вж. **Λακίδου, Σ. Θ.** Ιστορία της επαρχίας Βυζύης και Μηδείας, Κωνσταντινούπολει, 1899, κεφ. ΣΤ'. In: *Θρακικά, σειρά δεύτερα*, τ. Γ', Αθήναι, 1980, σ. 81.

топонима. Още от следващата 1715 г. Ксанти се споменава като голям град с крепост и митрополитска катедра⁷, а населението му започва да отглежда и продава тютюн, което странно съвпада с идването на изселниците от Самаково. В града те се обособяват в отделна и едноименна махала, където си строят църква „Св. Димитър Самаков“⁸. Век по-късно, през март и април 1829 г., две земетресения буквално сравняват града със земята, заради което е трудно да съдим категорично за вида на културния и религиозния живот на населението му преди това. През 1912 г. българската армия превзема Ксанти, но след период от осем месеца градът е завзет от гръцките войски. Малко след това като част от споразумението за приключване на балканските войни Ксанти и Западна Тракия са прехвърлени на България. За няколко години нашето правителство прави редица инвестиции в инфраструктурата на областта: построена е железопътната линия, свързваща Пловдив с Егейско море, както редица училища и здравни заведения. Областта остава за кратко под български контрол, но след поражението ни в Първата световна война, т. нар. Западна Тракия, и по този начин Ксанти, постепенно се превръщат в част от Гърция от 1919-1920 г. насам. През Втората световна война българските войски отново окупира тези територии, управляват административно района, строят пътища и гари, които са единствени в района до влизането на Р Гърция в ЕС. След 1945 г. пък в района се настаняват компактни маси и от т.нар. понтийски гърци, т.е. гръкоезично население от републиките на бившия СССР. Въпреки маргиналната съдба на тези спорни земи, макар че много от по-старите историческите паметници са разрушени от природни бедствия или войни⁹, произведенията на изкуството, пазени до днес в църквите на Ксанти и околностите му, могат да да-

⁷ **Vakalopoulos, K.** Thrace..., с. 214.

⁸ **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 31. Новата църква е от 1834 г.

⁹ Много от архивите за местната история са унищожени през периода на Балканските войни и Първата световна война вж. **Παπάζογλου, Γ. Κ.** Κλεμμένα πολιτιστικά αγαθά της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. In: *Πρακτικά Συνάντησης της Κομοτηνής 6/7 Μαΐου 1995*, Κομοτηνή, 1999 (ръкопис). Повечето от тях са изнесени от специални части на българската армия и се намират в доскоро секретните фондове на български музеи. Така например през периода 1941-1944 г. Петър Келбечев в качеството си на пом. кмет на Ксанти заедно с тогавашния Пловдивски митрополит Кирил (бъдещ патриарх) обикалят района под предлог, че са на лов, и събират оцелелите архиви на Българската екзархия от църквите на Северна Гърция, за да ги изнесат и предадат в НЦИАМ. През същия период в Серско, Драмско и Гюмюрджинско извършват изследвания и учени като И. Дуйчев, В. Бешевлиев и Д. Яранов. Част от техните

Ил. 3. Св. Димитър – стенопис от Света гора - Никифорос от Карпениси, недатиран.

дат информация за облика и културната гравитация на тези територии за периода от първата четвърт на XVII до първите десетилетия на XX в.

След земетресенията от 1829 г.¹⁰ в района на Ксанти се строят вероятно върху основите на ста-

студии намират място в издаваното по време на Втората световна война в София сп. «Беломорски преглед».

¹⁰ Единственият по-ранен храм, оцелял след земетресението, е католикона на манастира „Архангели“ в Ксанти, който малко преувеличено се датира през IX-X в. (**Μουτσόπουλος, Ν. Κ.** *Ένας βυζαντινός ναός στο κάστρο της Ξάνθης* (Πρόδρομη ανακοίνωση). Θεσσαλονίκη,

Ил. 4. Въведение Богородично – икона от църквата „Сретение Господне” в с. Енисеа – Йоасаф, 1837. (фот. по Г. Цигарас)

ри църкви поствизантийски трикорабни базилики, а интериорите им се украсяват с икони от края на XVII, от XVIII и най-вече от XIX в. Стенописи от тези векове се пазят само в храма „Св. Параскева” в с. Авдира (античната Абдера) и в „Св. Димитър” в с. Кимериа¹¹. За авторите на тези фрески се твърди, че са „местни зографи от Тракия, които следват идеологическите и художествените течения на времето си, но са отворени и за западни влияния...”¹² Засиленото църковно строителство (1834-1902) се дължи преди всичко на замогването на местното население от отглеждане и търговия с тютюн (ρουφέτι τῶν τουτουνηζήδων); на реформите по време на Танзимата; както и на

1995, σ. 18), но със сигурност непубликуваните му стенописи са от XVI в.

¹¹ Наскоро са намерени фрагменти от стенописна украса в митрополитския храм „Св. Йоан Предтеча” в Ксанти вж. **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 13.

¹² **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 270 с цялата по-стара библиография.

личната инициатива на митрополита на Ксанти, Перитеорико и Неаполис (дн. Кавала) Евгениос (1831-1848)¹³. Според гръцките колеги след средата на XIX в. местният митрополит Йоаким Згурос хвърля много усилия в борбата срещу влиянието на Българската екзархия¹⁴, основавайки местен Съвет на старейшините, чрез образователни инициативи, посредством учредяването на просветно-културни дружества и пр. В тази връзка богословът Г. Цигарас подкрепя мнението на акад. М. Хадзидакис, че повечето от канените да работят в съвременна Северна Гърция зографи са били от Епир и Западна Македония¹⁵. В публикувания материал колегата разчита подписите на светогорските майстори Никифорос (1812 г.), работил за църквата „Св. Власий”, и Йоасаф (1837 и 1842 г.), изпълнил икони за „Сретение Господне” (построен през 1835 г.) в с. Енисеа и за Митрополитския храм на Ксанти „Св. Йоан Предтеча” (построен през 1839 г.). Множество други зографи обаче остават непознати за гръцката наука, тъй като доскоро материалът от българските земи в непосредствена близост до границата, не бе систематично публикуван. Благодарение на изследването „Гръцки зографи в България след 1453 г.”¹⁶ обаче се създава възможност за по-детайлен поглед върху художествената продукция в региона, както за изказване на по-аргументирани хипотези относно гастролиращите майстори и сферите на влияние, в които се е намирал днешният град Ксанти.

Подобно на други важни балкански градове от XVIII-XIX в., Ксанти се е оформил като художествен център преди всичко под влияние на разнообразните естетически вкусове и материални възможности на местните дарители, които привличат зографи, следващи различни стилови тенденции. Резултатът, наблюдаван днес, е забележителен, защото иконното наследство в града и околностите дава ясна представа за активното движение на майстори от различни краища на Балканите, търсеци по-машабни поръчки и ус-

¹³ **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 15. Следващите по-важни за гръците митрополити са: Мелетиос (1848-1858), Панаретос (1858-1861), Дионисиос Пистис (1861-1867), Иларион (1867-1872), Дионисиос (1885-1891), Йоаким Згурос (1891-1910), Антимос Анастасиадис (1910-1922).

¹⁴ **Ιωαννίδης, Στ.** Χρόνια ακμής και δημιουργίας, αλλά και οδύνης, *Βαρταλαμίδι*, 1, Ξάνθη, 1994, σ. 66-67, 85-86; **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 277.

¹⁵ **Χατζηδάκης, Μ.** *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, τ. Α', Αθήνα, 1987, σ. 100; **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 270.

¹⁶ **Μυταφωφ, Ε., Ι. Γεργοва, Α. Κυюмджиев, Ε. Попова, Ε. Генова, Д. Гонис,** *Гръцки зографи в България след 1453 г. – Έλληνες αγιογράφοι στη Βουλγαρία μετά το 1453*. С., 2008. (надолу **Μυταφωφ, Ε.** и др.)

Ил. 5. Богородица Елеуса – икона от църквата “Сретение Господне” в с. Енисея – Николаос Адриануполитис (1), 1840. (фот. по Г. Цигарас)

тановяване на постоянни отношения с киторите в региона. Въпреки земетресенията, сполетели града, запазената иконописна продукция е достатъчно обемна. Оцелялото от нея е натрупано в протекание на почти две столетия, което разширява и хронологически кръга на майсторите, работили за тамошните църкви. Сред тях се срещат редица популярни имена, но също и анонимни засега зографи, които много рядко им отстъпват по иконописните си качества. Макар че в Ксанти присъстват много от имената на живописците, работили във втората половина на XIX в. в югоизточните части на днешна България, любопитното е, че сред тях няма нито един от самоуките художници, чиито икони изпълват иконостасите в родопските селски църкви у нас. Затова е донякъде безмислено да търсим организация и последователност в представянето на майсторите, работили за гр. Ксанти, тъй като техните произведения се появяват там по различно време, изпълвайки двата века на църковно дарителство в епархията, с многообразие на иконописната продукция, рав-

номерна като качество. Въпреки това обаче сред всички тези зографи ясно се открояват майсторите, свързани със Света гора. Може да изглежда банално на фона на многобройните им произведения, които станаха известни в последните две десетилетия, но трябва да започнем с творбите на добре познатите ни зографи Константин и Атанас от Корча, които се появяват и в Ксанти, работейки иконостасните икони за църквата “Св. Архангели Кавакиу”¹⁷ (ил. 1.). Тези икони не са подписани, но датират от 1741 г.¹⁸, което ги поставя в ранния период от творчеството на корчанските братя Зографи – в същата година, когато те работят стенописи и икони в с. Мала Преспа (Гърция)¹⁹.

Следващото поколение светогорски майстори е представено в Ксанти чрез иконописната продукция на Никифор. Въпреки че е известен и като зограф от Трикала²⁰, той е родом от с. Карпениси, област Аграфа, Тесалия, и е един от най-популярните светогорски художници, смятан за основен представител на зографското ателие към килията “Вси Свети” при манастира Каракал²¹. Неговите услуги явно са били далеч по-интензивно използвани в Ксанти, ако се съди по сравнително лесната атрибуция, която може да се направи на неподписаните му творби. Той работи за тамошната Митрополия още от

¹⁷ **Τσιγάρας, Г.** Цит. съч., 35-84.

¹⁸ Христовата икона носи дата – 24 септември 1741 г. **Τσιγάρας, Г.** Цит. съч., с. 40, ил. 8.

¹⁹ **Поповска-Коробар, В.** *Иконописот во Охрид во XVIII в.* Скопје, 2005, 77-78; Библиографията за тях е огромна. По-важната част от нея до 2007 г. вж. у **Μυταфов и др.** Цит. съч., с. 77.

²⁰ С такъв произход “εκ Τρικάλων” го посочва и **Τσιγάρας, Г.** Цит. съч., с. 256; Подобни подписи на Никифор вж. и у **Успенский, П.** *Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты в 1845 году.* ч. I, отд. II, Киев, 1877, с. 186; **Βλάχος, К.** *Η χερσόνησος του Αγίου Όρους Αθω και αι εν αυτή μοναί και οι μοναχοί παλαιά τε και νυν,* Βόλος 1903, 256–257.

²¹ **Успенский, П.** *Востокъ христiанскiй Афонъ – Исторiа Афона.* Т. III. Афон монашескiй, отд. второе, Спб., 1892, с. 415; **Βογιατζής, Σ.** *Το κυριακό της σκήτης Τιμίου Προδρόμου (Ιβήρων) στο Άγιον Όρος.* *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Αλωση.* τ. 3, Αθήνα, 1989, с. 76; Осаналата библиография за него е обобщена у **Μυταфов и др.** Цит. съч., с. 84.

Ил. 6. Богородица Неувяхваща роза със св. Стефан и св. Елефтерий – икона от църквата “Богородичен Акатист” в Ксанти – Николаос Адрионуполитис (2), 1890. (фот. по Г. Цигарас)

1801 г., когато прави икона “Богородица Одигитрия” за църквата “Благовещение Богородично” в Ставруполис (бивш Йеникьой)²². Негова е също иконата на св. Параскева от църквата “Св. Параскева” в с. Авдира, която не е датирана (ил. 2, 3). Подобно на Константин и Атанас, чиито икони срещаме например в Рилския манастир²³, Никифор рисува икони за България, изпълнявайки през 1805 г. тези за църквата “Св. Никола” в гр. Елена²⁴. И докато иконите от Елена са поръчани с посредничеството на Хилендарския манастир, неговите несъмени връзки с българоезичната общност се потвърждават от поръчката да изпише католикона в манастира Зограф на Света гора, чиито стенописи са започнати в 1812 г.²⁵ Това е последната година от живота на зографа²⁶, когато прави и иконостасните икони за църквата “Св. Власий” в Ксанти²⁷.

²² **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 193, ил. 170.

²³ **Мутафов и др.** Цит. съч., с. 84, 226-227.

²⁴ **Куюмджиев, А.** За атрибуцията на стенописите от църквата „Св. Никола” в Елена. *Проблеми на изкуството*, 2007, бр. 4, 3–14.

²⁵ *Семеен архив на Хаджитошеви*. т. I, С., 1984, с. 112.

²⁶ **Вλάχос, К.** Цит. съч., 256-257.

Много е възможно на неговата отлична репутация и вече установени отношения с ктиторите в града да се дължи появата там и на икони от неговия племенник Йоасаф. От друга страна, когато през 1837 и 1842 г. Йоасаф работи икони за църквата “Сретение Господне” в с. Енисеа и Митрополитския храм “Св. Йоан Предтеча” в Ксанти²⁸ (ил. 4), той е вече не по-малко популярен светогорски зограф от своя именит чичо. Например през 1841 г. на него са възложени стенописите в католикона на Есфигмен, които той изписва заедно с Никифор II и Герасим²⁹, а това е достатъчно свидетелство за репутацията му по това време, която може и да не е имала нужда да бъде подкрепена от името на отдавна починалия му сродник. От Йоасаф обаче засега не познаваме икони в съвременните български територии. Това не е учудващо, тъй като към средата на XIX в. в българските земи има вече последователи на светогорското изкуство в лицето на зографите от Самоковската школа, узаконени по тези места от предпочитанията на поръчителите, а самата светогорска живопис се смята за “оскудяла”, както отбелязва Неофит Рилски³⁰. Затова е логично, че творби от Йоасаф не достигат до България, въпреки неговата безспорна известност и като учител на късните светогорски зографи, наричани по неговото име “йоасафеи” (< гр. *Ιωασαφαίοι*)³¹.

Някъде от средата на XIX в. вече разполагаме със значително количество зографи, работили в град Ксанти, чиито произведения днес се срещат често в българските земи. Сред тях е майсторът Димитриос Астериадис, който работи в България още от 1857 г.³², а по-късно прави икони на св. Пантелеймон (1884 г.) и св. Параскева (1885 г.)

²⁷ **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., 133-134, 140-141.

²⁸ **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 92, 158, ил. 55, 58, 124-126, 128-129, 132. Подпис от ил. 55: εν έτει αωλζ (= 1837) διά χειρ(ός) Ιωασάφ Ζωγράφου.

²⁹ **Успенский, П.** *Востокъ христiанскiй Афонъ*, с. 421.

³⁰ **Рылец, Н.** *Описание болгарскаго священнаго монастыря Рылскаго*. С., 1879, с. 76.

³¹ **Успенский, П.** *Востокъ христiанскiй Афонъ*, 416-417.

³² За този зограф вж. **Василиев, А.** *Изобразителни изкуства в Средните Родопи*. В: *Комплексна научна Родопска експедиция през 1953 г.* С., 1955, 155-162; **Москова, С.** *Възрожденската интерпретация на темата “Сътворението на света” в стенописите на паметниците от Среднородопската област*. *Известия на Музеите в Южна България*. т. XVI, Пловдив 1990, 309–315; **Клисаров, Н.** *Стенописци от Асеновград в Средните Родопи - XIX в.* *Проблеми на изкуството*, 1992, кн. 3-4, 78-81; **Клисаров, Н.** *Икони на апостол Тома – покровител на дюлгерите в България*. *Проблеми на изкуството*, кн. 4, 2000, с. 55; **Мутафов и др.** Цит. съч., 75-76.

за църквата “Св. Архангели Кавакиу” в Ксанти³³. Върху иконата на св. Богородица Живоносен източник от 1896 г. в споменатата църква същият художник, изселен от Солун в Станимака и творил предимно там, се подписва *Δια χειρός Δ. Στερ. Θεσσαλονίκη*³⁴, което Г. Цигарас обръква с името на Д. Стефанидис от Солун.³⁵ Но многобройните му идентични подписи от произведения у нас, като например иконите в Асеновград от 1866 г. или стенописите от аязмото на манастира “Св. Петка Мулдавска” до Пловдив от 1883 г.³⁶, показват категорично, че той е авторът на споменатата икона. Зографът е активен из родопския регион между 1857 и 1899 г., а Стериадис е съкратена форма на Астериадис.

Подобен е случаят със зографите, известни под името Николаос Адриануполитис и означавани като първи и втори за улесняване на разпознаването им. Макар и живяли по различно време и двамата са от Одрин, преселени съответно в Пловдив и Южното Черноморие³⁷. Първите известни произведения на Николаос Адриануполитис (1) датират от 1830 г., а в Ксанти той е представен чрез иконата “Богородица Елеуса” от църквата “Сретение Господне” в с. Енисеа³⁸, където се подписва

Ил. 7. Св. Богородица с Акатист Богородичен – икона от църквата “Успение Богородично” в Малко Търново – Николаос Адриануполитис (2), 1866.

³³ **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., 53-54 – Подписва се, както обикновено “Δ. Σ. Θεσσα 1885”. За всички други подписи на зографа, включително и като Димитър Щерев вж. **Μυταφωβ, Ε. и др.** Цит. съч., с. 75.

³⁴ **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 55. Авторът пише само Δ. Στερφ.

³⁵ **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 260 – Авторът предполага, че е Δ. Στεφ(ανίδης;), и тъй като е лесно да се обръква гръцкото ρ с φ, то е дадено с въпросителна. Всъщност подписите на гръцки на художника, познати от българските земи са: *Διά χειρός Δ. Σ. Θεσσαλονικ[έ]ος/ Διά χειρός Δημητρίου Σ. Θ./ Διά χειρ[ός] Δ.Σ.Θ./ διά χειρός Δημητρίου Αστεριάδου Θεσσαλονίκης/ χειρ Δ. Θεσσαλ./* Изработиха от г. Димитаръ Стерювъ; Δ.Σ. и пр. вж. **Μυταφωβ, Ε. и др.** Цит. съч., с. 75.

³⁶ **Москова, С.** Възрожденската интерпретация на темата “Сътворението на света” в стенописите и паметниците на среднородопската област. – В: *Известия на музеите в Южна България*, т. XVI, Пловдив, 309 – 315.

³⁷ **Добрева, Л.** За разграничаване авторите на странджанските икони от Никола Одринчанин. *Проблеми на изкуството*, кн. 3, 1999, 41-47; **Μυταφωβ, Ε. и др.** Цит. съч., 85-87.

само 1840/ Χ(ειρ) Νικολάου, което може би е довело в случая до неговото неразпознаване от Г. Цигарас (ил. 5). Николаос Адриануполитис (2) работи през втората половина на XIX в. в България и Гърция³⁹, а за Ксанти е изографисал иконата “Богородица Неувяхваща роза със св. Стефан и св. Елефтерий” за църквата “Богородичен Акатист” през 1890 г.⁴⁰ (ил. 6, 7).

Пак преселен и работещ в Асеновградския край е и Алекси Атанасов, който е родом от Негуш (дн. Науса) в Гърция.⁴¹ Известен с многобройните си

³⁸ **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 94, ил. 57

³⁹ **Добрева, Л.** Цит. съч., 41-47; **Ζάρρα, Ι.** *Αγιογραφικά έργα στη Θεσσαλονίκη από τον 19^ο έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, В: сб. *Солун и Пловдив и тяхното успоредно развитие XVIII-XIX в.*, Солун, 2000, σ. 775, εικ. 48, 49; **Μυταφωβ и др.** Цит. съч., 86-87.

⁴⁰ **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 221, ил. 197.

⁴¹ За него вж. **Станимиров, Ст.** Бачковският манастир през XIX век. *Родина*, 1939, кн. 1, 56-57; **Василиев, А.**

творби от региона, той достига и до Ксанти, където може да се приеме, че е изработил иконата “Богородица с младенеца” за църквата “Благовещение Богородично” в Ставруполис, която е без подпис и дата⁴² (ил. 8, 9).

Още двама зографи известни преди всичко с работите си от Южна България имат произведения в църквите на днешна Ксантийска митрополия. Може би по-интересен от тях е Щерю Георгиев (Георгиадис) от Неврокоп (дн. Гоце Делчев), чийто твърде качествени за времето си икони срещаме в югозападните части на България между 50-те и 80-те години на XIX в.⁴³ Повечето от произведенията му са подписани на български език, заради което не бе включен в изследването “Гръцки зографи в България след 1453 г.”. Негова е иконата “Благовещение” от едноименната църква в Ставруполис, подписана и датирана през 1869 г.⁴⁴ (ил. 10), а по стилови белези може да му се припише и иконата “Богородица на трон с младенеца със св. Пантелеймон и св. Симеон Нови Богослов”⁴⁵ от църквата “Св. Параскева” в с. Авдира, датираща от 1863 г.⁴⁶

Също така, в Ксантийско работи и зографът, подписващ се като Зисиос Н. Той изпълнява иконата “Св. Атанасий” за църквата “Св. Параскева” в с. Авдира⁴⁷ (ил. 11, 12). Макар и да не е подписана и датирана, тя несъмнено е негова творба, имаща паралели сред многобройните му произведения от района на Кърджали и Родопите⁴⁸.

Един забележителен зограф, оставил творби по българското Черноморие, срещаме и в Ксантийско. Това е хаджи Анагностис,⁴⁹ от когото Г. Ци-

Ил. 8. Богородица с младенеца – икона от църквата “Благовещение Богородично” в Ставруполис – Алекси Атанасов, недатирана. (фот. по Г. Цигарас)

Български възрожденски майстори. С., 1967, 620-621, обр. 393; **Клисаров, Н.** Стенописци от Асеновград..., 71-86; **Клисаров, Н.** Икони на апостол Тома..., с. 55.

⁴² **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 191, ил. 168.

⁴³ За него **Василиев, А.** *Български...*, с. 285-286; **Манонова-Николова, Н., П. Желева,** *Летописни бележки от Средна Западна България*, С., 1999, ил. № 172.

⁴⁴ **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 192, ил. 169. Подписът е: Δια χειρός Στεργίου Γ. Ζωγράφου του εκ νευροκόπλ. Τῷ 1869 κατὰ Μάρτιον.

⁴⁵ Пак там, с. 185 – Г. Цигарас разчита вместо ο Άγιος Συμεών ο νέος θεολόγος – ο Άγιος Συμεών ο νέος θεοτόκος!!!

⁴⁶ **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 185, ил. 162.

⁴⁷ **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 177, ил. 152.

⁴⁸ За тях **Мутафов и др.** Цит. съч., с. 77; *Икони от Родопите 16-19 век*. Национален музей на българското изобразително изкуство. С., 2010, каталог, ил. 48-67.

⁴⁹ За него **Паскалева, К.** *Икони от Сливенския край*. С., 1975, ил. 14; **Попова, Т.** Големите царски икони от църквата Св. Атанасий във Варна. *ИНМВ* 21 (36), 1985, с. 128; **Мутафов и др.** Цит. съч., с. 93.

гарас посочва подписаната икона на св. Никола от 1836 г. от църквата “Сретение Господне” в Енисея. Според нас на неговата четка принадлежи и иконата “Богородица Неувяхваща роза” от църквата “Благовещение Богородично” от 1829 г. в Ставруполис⁵⁰, в олтаря на която се намира и иконата на св. Димитър с подпис: διά χειρός Χ(ατζή) αναγνώστου και δεξιότερα и датирана през 1852 г., а това показва постоянното творческо присъствие на зографа, който в продължение на почти две десетилетия не е бил забравен в града. Към тези произведения трябва да прибавим и иконите “Св. Йоан Кръстител” от 1836 г. от църквата “Сретение” в Енисея и недатираната “Арх. Михаил” от църквата “Благовещение” в Ставруполис⁵¹ (ил. 13), които са дело от същия зограф.

⁵⁰ **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 95, ил. 60, с. 195, ил. 171, с. 196, ил. 174.

⁵¹ **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 91, ил. 53 и с. 197, ил. 175.

Ил. 9. Апостол Тома с житийни сцени – икона от църквата “Успение Богородично” в с. Широка Лъка, Смолянско – Алекси Атанасов, 1859. (фот. Н. Клисаров)

В различни времена в църквите на и около Ксанти работят още Лазарос от с. Ано Судена⁵², роденият на о. Тасос, но работещ в Ксанти, Михаил Евангелидис⁵³, а по атрибуция откриваме дори ефимерия на Вселенския патриарх – зографа Филотей⁵⁴, който вероятно прави иконата “Три светители” за църквата “Сретение” в с. Енисеа⁵⁵. Всички те ра-

⁵² **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 93, ил. 56. – икона на св. Харалампий от ц-ва „Сретение Господне”, с. Енисеа (подписана е: διά χειρός Λαζάρου ἐξ ἀνω σουδενά). За работите му в България вж. **Μυταφωβ и др.** Цит. съч., с. 81 с библиография.

⁵³ **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 220 и пр. Негови са подписаните икони „Св. Теодор Тирон” (1891 г.), „Св. Безсребреници Козма и Дамян” (1891 г., ил. 198), „Св. нмчк Стаматий” (1892 г., ил. 196) и „Св. Мина, св. Виктор и св. Викентий” (1902 г.) от църквата „Богородичен Акатист” в Ксанти. За работите му у нас вж. **Μυταφωβ и др.** Цит. съч., с. 84 с литература.

⁵⁴ За него **Μυταφωβ и др.** Цит. съч., с. 93.

⁵⁵ **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 104, ил. 71.

ботят и в България, а към тях може да прибавим и Георгиос Астериу от Козани, за когото самият Цигарас споменава, че освен в Ксанти⁵⁶ има работи и в град Варна⁵⁷, а това е закономерно, тъй като той е син на зографа Стериос Димитриу (Щерю Димитров)⁵⁸, чиито произведения виждаме в същия град.

Зографите, чиито подписани творби засега не сме срещали на територията на съвременна България през периода до 1912 г., са следните: Йоасаф, за когото стана дума по-горе, Кириаκος (Кириазис) от Енос⁵⁹, Филипос Николаидис⁶⁰, Ралис (Ральо) от Енос⁶¹ и Николаос от Хаскьой (Хасково), който работи икони за иконостаса на църквата „Богородичен Акатист” в Ксанти⁶² (ил. 14).

С други думи разполагаме с данни само за пет художници, които не знаем да са оставили подписите си по българските земи, т.е. те са значително по-малко от тези, за които имаме сведения, че работят предимно на север от съвременна Гърция. Двама от тях са от гр. Енос, има един светогорец и вероятно един понтиец – Филипос Николаидис, а един направо е от днешна България. Другите неизвестни имена за българските изследователи са от периода след 1914 г., който не е обект на настоящото проучване. От изброените петима зографи

⁵⁶ **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 190, ил. 166 – подпис: Ἐγράψε δε Γεώργιος Ἀστερίου ἐκ Κοζάνης 1856 8 Μαρτίου.

⁵⁷ **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 259, бел. 51, ил. 166. Тук е представен с иконата на Христос в църквата „Благовещение” в Ставруполис. У нас се среща Стериос Димитриу от Козани в Поморие и Варна, който вероятно е баща на тукашния. Поне така смята **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 259, тъй като има данни синовете му да са били Евтимиос и Георгиос (Пак там.)

⁵⁸ За него **Василиев, А.** *Български...*, с. 276-277; **Ποποβα, Τ.** Цит. съч., с. 129; **Χατζηδόκης, Μ., Ε.** **Δρακοπούλου, Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἀλωση.** Τ. Β', Αθήνα, 1997, с. 379.

⁵⁹ Подписи: 1832... και τέχνης μεν ἡδε κυριαζή αινίτου... вж. **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 55, ил. 17 или Χειρ Κυριάκου ἐξ αἰνου ἐν ἔτει 1833 – αὐγούστου – 5 вж. **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 50, ил. 15 и др. За друга подписана от Кириазис (галено от Кириаκος) икона вж. **Περράκης, Ι.** *Η αἰιογραφία στὴν Αἶνο τὸν 18° αἰ., Μεταβυζαντινὴ Θράκη (ΙΕ' - ΙΘ' αἰ.), Κομοτηνὴ, 2005, 637-638.* Подписва се: χειρ Κυριαζή αινίτι.

⁶⁰ Представен е само с една икона на св. Параскева от 1868 г. вж. **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 181, ил. 156, но съдейки по окончанието на фамилията му, както на стиловите белези на иконата, силно повлияна от руската академична живопис, вероятно е понтийски грък.

⁶¹ **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 118, ил. 88 – подпис: Χειρ Ράλλη αινίτου. Повече за него в **Περράκης, Ι.** Цит. съч., 641-642.

⁶² **Τσιγάρας, Γ.** Цит. съч., с. 205 и т.н. Работени в Истанбул.

10. Благовещение – икона от църквата „Благовещение Богородично“ в Ставруполис – Щерю Георгиев, 1869. (фот. по Г. Цигарас)

поне за Николаос от Хасково, може да се приеме със сигурност, че е работил и у нас, заради посочването на българския град, от който вероятно е родом. Кириаκος от Енос, пък би могъл да се припокрие с едноименния зограф, работил иконата на св. Харалампий за църквата „Св. Димитър“ в Пещера, през 1850 г.⁶³, която не ни е достъпна за сравнение. При иконата „Св. Димитър на кон“ от с. Енисея на Николаос Хрисантакопулос пък не е ясно дали става въпрос за подпис на зограф, но няма индикации и за ктиторство⁶⁴.

Очевидно голямата част от зографите, работещи на територията на днешната Митрополия на Ксанти и Перитеорио, са майстори, които са популярни предимно с произведенията си в границите на съвременна България. Те гравитират повече око-

ло Пловдивската митрополия, работят из църквите на Станимака, Сливен, Родопите, Южното Черноморие и стигат до южните склонове на Източните Родопи. Техният брой е напълно съпоставим с тези майстори, които идват от Одрин и Света гора, което означава, че до края на XIX в. Ксанти и неговите околности са в сферата на религиозно и художествено влияние и на земите, населени предимно с българско население. Така например Филипопол през разглежданата епоха има население от 209 000 българи и 99 836 гърци⁶⁵. Предпочитат се художници, които се подписват на гръцки, но са известни и с българските си подписи. Някои от иконите в Ксантийските храмове днес са със заличени черковно-славянски надписи. Такива са например иконите „Св. Димитър на кон“ и „Св. Йоан Предтеча“ от 1835 г. от църквата „Св. Димитър“, с. Кимерия, които са надживописвани през 1904 г.⁶⁶ И тук обаче е забележима връзката с българската монашеска общност на Света гора, тъй като заедно с останалите икони от църквата, те са дело на неизвестен светогорски зограф, работил преди това, през 1832 г., икони в кириакона „Успение Богородично“ на българския скит „Св. Богородица Ксилургу“ на Света гора (ил. 15, 16). За надживописване на стенописите и иконите в споменатата църква в Ксанти⁶⁷ е нает нарочно одринският зограф Михаил Димопулос между октомври 1905 и април 1906 г.⁶⁸ Тези действия се вписват в цялостната политика на местния митрополит Йоаким (1891-1910) за заличаване на българското присъствие в областта. Ответните действия от българска страна не закъсняват: през 1913 г. представители на българските власти малтретират енорийския свещеник Маргаритис⁶⁹.

ят вицеконсул в Пловдив през XIX в. пише: „Сега Пловдив е един град повече български, отколкото гръцки или турски“ вж. Archives du Ministère des affaires étrangères, Correspondence politique des consuls, Turquie, Philippopolis, Paris, t. 1, 227-228. Според френския посланик граф Бургоан в Пловдивския санджак имат 45 000 жители, от които гърците били 2 500, а българите – 25 000 вж. **Маркова, З.** *Българската екзархия 1870-1879*. С., 1989, с. 112 (със съответните позовавания на френската дипломатическа кореспонденция от периода).

⁶³ **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 237, ил. 217.

⁶⁴ **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 82; стенописи на с. 231, както надживописвания на с. 234-235 и т.н. (има подпис Επεδιωρθώθησαν δια χειρός Μιχαήλ Δημπούλου 1904 σ. 233).

⁶⁵ **Тσιγάρас, Г.** Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Δημητρίου στα Κιμμέρια Ξάνθης. In: *Περί Θράκης* 2 (2002), σ. 210.

⁶⁶ **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 228; **Γεωργαντζής, Π. Α.** *Συμβολή εις την ιστορίαν της Ξάνθης*. Ξάνθη, 1976, σ. 179-180.

⁶³ За нея **Мутафов и др.** Цит. съч., с. 79.

⁶⁴ **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 92. – надпис: Νικόλαος Χρυσανθακόπουλος. Иконата е от средата на XIX в.

⁶⁵ Данните са цитирани от гръцки изследователи – вж. **Vakalopoulos, K.** Thrace during..., с. 226. Френски-

11. Св. Атанасий Александрийски – икона от църквата “Св. Параскева” в с. Авдира – Зисиос Н., недатирана. (фот. по Г. Цигарас)

Но тези откъслечни събития от гръцко-българските спорове изглежда не влияят директно и върху самите зографи, както може да се види от случая с Михаил Димопулос. Макар и “нарочно” нает, този художник едва ли съзнателно е обслужвал политиката на Митрополита или се е специализирал в преправянето на художествената продукция спрямо вкусовете на поръчителите. Защото точно преди да дойде в Ксанти – в началото на 1905 г. – на него е възложено да изпише някои от образите в църквата “Св. Илия” в кв. Дунево на Смолян, където пък преправя гръцките надписи, подписвайки се “Михаилъ Димовъ”⁷⁰. Този факт ясно показва, че независимо дали Димопулос-Димов е “надраснал” или “подтиснал” своята националност, той вероятно не е религиозно-политически ангажиран с някоя от двете каузи, а с обичайната за времето гръцко-българска двуезичност приема поръчки, които изпълнява може би без да се придържа особено към съвременните ни изисквания за морални задръжки. Не бива да се забравя, и че той е живописец, който има установени отношения с ктиторите в региона. От него среща-

⁷⁰ Мутафов, Е. и др. Цит. съч., с. 112.

Ил. 12. Св. Антоний – икона от църквата Архангел Михаил в с. Горно Луково, Кърджалийско – Зисиос Н., 1845.

ме например икони в църквите “Св. Димитър и св. Стефан” от 1908 г. и “Успение Богородично”, без дата, в с. Стефанина, префектура Солун⁷¹, а в Смолян прави и икона “Арх. Михаил взима душата на умиращия” за църквата “Св. Илия”, чиито ктитор са семейство именно от град Ксанти⁷². Затова и в случаят е по-редно да го разглеждаме само като изпълнител на поръчката на митрополит Йоаким, без политически или религиозни подбуди. Самите Митрополити също сменят убежденията си през тази епоха. Роденият в с. Пътеле (дн. Айос Пантелеймон), Леринско, през 1805 г. българин Петър Иванов Мишайков, брат на общественика ни д-р Константин Мишайков, учи в Историко-филологическия факултет на Атинския университет. През 1843-1844 г. преподава в гимназията в Битоля, а по-късно приема монашески сан под името Панарет(-ос), за да стане първо Янински митрополит, а през 1858 г. поема диоцеза на Ксантійската митрополия. Десет години по-късно Фенер го назначава за Пловдивски владика, но тъй като не успява да се справи с религиозните разпри между българи и гърци там, се отмята от Патриаршията и прегръща българ-

⁷¹ Κατάλογοι εικόνων, λειτουργικών αντικειμένων, παλαιών βιβλίων. Τετράδια αρχαιολογίας 4, Θεσσαλονίκη 2000, с. 37, 49.

⁷² Клисаров, Н. Стенописци от Асеновград..., с. 83.

Ил. 13. Архангел Михаил – икона от църквата „Благовещение Богородично” в Ставруполис – хаджи Анагностис, недатирана. (фот. по Г. Цигарас)

ската църковна кауза. Заради тази си дейност през 1872 г. Панарет заедно с Иларион Макариополски и Иларион Ловчански са заточени в Измит. Умира през 1883 г. в Пловдив като член на Светия синод на Българската екзархия⁷³. Като Пловдивски митрополит посещава Ахъчелебийската кааза, която е под юрисдикцията на Ксантийската катедра, тъй като българската общност там желае да се присъедини към епархията на Филипопол. Селяните от Габрово и Йеникьой при подканата на Ксантийския владика да подпишат петиция, че признават Патриаршията през 1870 г., отговарят: “Ние като чисти българи принадлежим на българската църква и каквото и да й даваме, тя ще бъде наша и ние нейни”⁷⁴. През 07.02.1874 г. пък жителите на селата Устово, Горно и Долно Райково, Горно и Долно Дерекьой, Петково, Карлуково, Аламидере, Чокманово, Левочево и Пашмакли подават молба до Екзархията за отделяне от Ксантийската и при-

⁷³ Цацов, Б. *Архиерейте на българската православна църква*. С., 2003, с. 129.

⁷⁴ в-к „Право”, № 9, 27.04.1970 г. По Маркова, З. Цит. съч., с. 110.

14. Св. Йоан Кръстител – икона от църквата „Богородичен Акатист” в Ксанти – Николаос от Хасково, 1863. (фот. по Г. Цигарас)

съединяване към Пловдивската митрополия⁷⁵. По тази причина опитът на Ксантийския владика да служи, придружен от заптиета, в долнорайковската църква “Св. Теодор Стратилат” завършва с кръвави сблъсъци⁷⁶, а в тази църква през 1871-1872 г. стенописите рисува Димитриос Астериадис (Димитър Щерев) от Станимака... От споменатото по-горе очевидно е ясно, че самата Патриаршия праща за свои представители в Янина, Ксанти и Филипопол и българи с гръцко богословско образование, опитвайки се да създаде впечатлението, че Фенер закриля и дава възможности за кариера и на другите етноси.

Очевидно заличен е българският надпис в медальоните над нимба на св. Харалампий (1842 г.) от южния проскинитар на църквата „Св. Йоан Предтеча” в Ксанти⁷⁷, правена от светогорския майстор

⁷⁵ Архив на Църковно-историческия и архивен институт в София, Протоколи на см. Съвет 1873-1875, л. 61. По Маркова, З. Цит. съч., с. 111.

⁷⁶ в-к „Напредък”, № 3, 20.07.1874, № 6, 10.08.1874 и др.

⁷⁷ Тσιγύρας, Г. *Εκκλησίες...*, с. 161, ил. 132.

Йоасаф, който е грък по произход. Не бива да се забравя, че това е митрополитския храм в града и ако това е било необичайно за богомолците, то гръцкият владика Евгениос (1831-1848) не би се поколебал да отстрани подобна икона. Особено видни са българските надписи върху иконата „Св. Теодор Стратилат и св. Теодор Тирон” от XIX в. в църквата „Сретение Господне” в с. Енисеа⁷⁸. Чак до 1935 г. продължава надживописването на икони от началото и средата на XIX в. с цел заличаването на славянската епиграфика като например в случая със „Св. Параскева” от едноименната църква в с. Авдира⁷⁹, която при това пак е работена от светогорски зограф с гръцки произход – Никифор от Карпениси и вероятно е притежавала черковно-славянски надпис именно по поръчка на ктиторите. Наличието на български надписи върху икони тук далеч преди появата на Българската Екзархия доказва съществуването, а и силата на българския елемент в тези краища, който заедно с помаците, говорещи родопски диалект на българския език, представляват мнозинство както сред християните, така и сред мюсюлманите на региона. Тъкмо обратно на твърденията на гръцките специалисти – гръцката пропаганда след 1830 г. се опитва да измести автохтонните родопчани с тяхното съзнание за принадлежност на север от планината с тракийци и островитяни, привърженици на Цариградската патриаршия. В ктиторските надписи, които са на гръцки, но заради гръцкия висш клир, се срещат и множество български имена като Константин Вельо⁸⁰, Вълко⁸¹, Радо и Стойчо⁸² от Йеникьой, Кичо⁸³, Петко⁸⁴, Арсений Згуров⁸⁵ и др. За град като Йеникьой (дн. Ставруполис) дори гръцките историци не отричат, че е обитаван и от българи⁸⁶ заедно с мюсюлмани

15. Богородица Одигитрия – икона от църквата „Св. Димитър” в с. Кимериа – неизвестен светогорски зограф, 1835 (надживописана през 1904 от М. Димопулос). (фот. по Г. Цигарас)

(помаци и турци) и гърци. Заради това в местната църква „Благовещение” се кани например зограф като Щерю Георгиев от Неврокоп, който се подписва предимно на български, работейки из Гоцделчевско, но слиза и на юг: Драма, Серес и Кавала⁸⁷, където оставя името си на гръцки език. През XVIII-XIX в. към Ксантийската митрополия се включвал и Неаполис или Кавала, което

Архангел Михаил от 1839 г. в църквата „Архангели”, Кавакиу.

⁸⁶ **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 187.

⁸⁷ **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 259, за работите му в Кавала вж. **Тσιγάρас, Г.** *Οι ζωγράφοι Κωνσταντίνος και*

⁷⁸ **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 96, ил. 61.

⁷⁹ **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., 176-177, ил. 151 – Подпис: Αναεώθησαν τω 1935 υπό Πρέστη Ζωγράφου.

⁸⁰ Пак там, с. 54.

⁸¹ Майстор-строител, споменат като „протомайстор” в посветителния надпис на църквата „Св. Параскева”, с. Авдира (1845 г.) вж. **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 168.

⁸² Последните двама се споменават като бащини имена на ктитори на иконата „Благовещение Богородично” (1869 г.) от иконостаса на църквата „Благовещение” в Ставруполис - ... Γεωργίου Ράντου... Γεωργίου Στόιτζίου.

⁸³ **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 197 – δέησις του δούλου του θεού Ιωάννου υιού του κίτζου β και δεξιότερα: εν как.../ταξε...?

⁸⁴ Ктитор на иконата „Вси светии” (1825 г.) от църквата „Св. Параскева”, с. Авдира – вж. **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 184.

⁸⁵ **Тσιγάρас, Г.** Цит. съч., с. 250, ил. 38. Определен като θερμός οκέτης (горещ молител) във везаната икона на

16. Богородица Одигитрия – икона от кириакона “Успение Богородично” на скита “Св. Богородица Ксилургу” на Света гора – неизвестен светогорски зограф, 1832. (фот. по М. Енев)

означава, че в църквите на пристанищния град и прилежащите му села в хинтерланда вероятно са работили повечето от разглежданите тук художници. Поради липсата на системни публикации за поствизантийското изкуство на този град обаче все още не би могло да се твърди категорично, че владиците от Ксанти благославят същия тип църковни произведения, както в близост до Родопите. Ние не можем да кажем, че художниците, работили в диоцеза на Ксантиската митрополия, не са гърци. Факт обаче е, че ако през първата половина на XIX в. тук преобладават светогорските зографи, то някъде от средата на века вече се избират майстори, популярни повече в Пловдив, Станимака, Сливен, Варна, Поморие и Странджа, а това прави художествената картина в региона

идентична с тази в съвременните български земи, въпреки че Ксанти се намира на около 200 km от Солун и още по-близо до Атон и Одрин. От север на юг се движи и продукцията на Димитриос Астериадис от Солун, който обаче живее и работи в днешния Асеновград от диоцеза на Пловдивската митрополия, а в родопските села се подписва като Щерев⁸⁸. Това се случва въпреки факта, че през XIX и началото на XX в. днешният Смолян и околните села са под религиозната юрисдикция на Ксантиската митрополия. Особено странно е освен това, че в разглеждания регион почти няма творби на Константинополски майстори. Изключенията са само две, а част от иконите са дело на художник от Хасково...

Доста по-особени са и характеристиките на фолклора, езика, жилищната архитектура, носии, народните празници, обичаи, традиционна кухня и музика в съвременните гръцки префектури Ксанти, Родопи и Еврос. Така например сред сезонните празници и други народни ритуали само тук се срещат маскарадната игра „джалама”, сурвакане, нестинарство (пренесено от странджански бежанци още в Сереско и Солунско), Бабинден, курбани на празниците на особено почитани в района светци като св. Атанасий, св. Харалампий, св. Йоан Богослов, св. Илия, св. Димитър и пр.⁸⁹ Сурвакане на Нова година в други райони на съвременна Гърция не е засвидетелствано. Т. нар. тракийска лира, която достига дори до

о. Самотраки, поразително напомня гъдулката, а единствено в Северозападна Гърция се среща все още гайда⁹⁰. Примерите за обособеността на тези територии от останалата част на южната ни съседка могат да бъдат многобройни, а отликите – безкрайни.

Въпреки всичко до земите на Ксанти днес не се установява да достигат бански, самоковски и тревненски икони, поради смесения характер на населението на района, а и сравнително късното му замогване (едва към края на XIX в.). Градът и неговите околности обаче носят характеристиките на типично родопско селище, което изпитва стиловите влияния на зографските ателиета в цялата

⁸⁸ Мутафов и др. Цит. съч., 75-76.

⁸⁹ Aikaterinidis, G. Folk Culture – In: *Thrace*, Athens, 2003, 302-307.

⁹⁰ Пак там, 328-330.

Αθανάσιος: *Το έργο τους στον Άγιον Όρος* (1752-1783). Αθήνα, 2003, 151-152.

географска област, наречена Тракия, от Рило-родопския масив, наблюдават се спорадични интервенции на майстори от гръцка Западна и българска Пиринска Македония, Атон и Черноморието. Произходът на тези художници не винаги е ясен, но мнозина от тях се подписват както на гръцки, така и на български език, лутайки се между Екзархията и Патриаршията, но още по-често изкусени от естеството на поръчката. Със сигурност обаче засега тук не наблюдаваме и произведения на зографи от Солун и околностите, от островите на Егейско или Йонийско море, от Цариград, нито от Епир, както твърдят гръцките колеги, изключ-

вайки, разбира се, Константин и Атанас от Корча, които не могат да бъдат ограничени в рамките на етнос или географски регион. Повече от очевидно е освен това, че тук поствизантийският период не приключва формално към 1830 г., както в останалите части на Гърция, а продължава ако не до 1922 г., то поне до 1912 г. Би трябвало също така тези земи да се разглеждат като една сложна контактна зона между различни етноси, култури, както между географските области Тракия, Родопите и Македония, където влиянията не идват само от юг на север, нито единствено от Одрин, Константинопол и Атон.

Емануел МУТАФОВ, Александр КУЈУМЦИЕВ

ИКОНИ И ФРЕСКИ ОД ХРАМОВИТЕ НА СОВРЕМЕНАТА КСАНТИСКА МИТРОПОЛИЈА И НИВНАТА ВРСКА СО УМЕТНИЧКАТА ПРОДУКЦИЈА ВО БУГАРСКИТЕ ЗЕМЈИ ВО ТЕКОТ НА XVIII-XX ВЕК

Резиме

Во текот на 2004 г. во неговиот труд посветен на црквите во Митрополијата на Ксанти и Перитеориу, грчкиот колега Георгиос Цигарас го направи првиот обид за целосно собирање на до скоро недостапниот и за грчката наука делумно “неинтересен” материјал од поствизантискиот период во еден пограничен реон, кој од 1373 до 1920 г. бил во границите на Османлиската империја, а кон крајот на периодот, за кратко и во бугарските територии. И покрај маргиналната судбина на тие спорни земји, и покрај тоа што многу од постарите историски споменици се разурнати од природни катастрофи или од војни, по 1928 г. во реонот на Ксанти се градат мноштво цркви, а ентериерите им се украсуваат со сочувваните икони од крајот на XVII и XVIII век и со мноштво нови дела од XIX в. Г. Цигарас ги дешифрира потписите само на некои од авторите на тие дела. Меѓутоа, повеќето зографи од XIX в. остануваат непознати за грчката наука бидејќи до скоро материјалите од бугарските земји во непосредна близина до границата не беа

систематски публикувани. Меѓутоа, благодарение на истражувањето “Грчки зографи во Бугарија по 1453 г.” се создава можност за подетален поглед во однос на мајсторите што гостувале во регионот. Меѓу нив јасно се откриваат имињата на зографите поврзани со Света Гора.

Тука на прво место треба да ги спомнам делата на добро познатите корчански мајстори Константин и Атанас што се појавуваат и во Ксанти, кои ги работеле иконостасните икони за црквата “Св. Архангели Кавакиу” во 1741 г. Г. Цигарас ги посочува иконите и од светогорците Никифорос, (работел за црквата “Св. Власиј” (1812 г.) и Јоасаф, ги направил иконите за црквата “Сретение Господово” во с. Енисеа (1837), и митрополитскиот храм на Ксанти “Св. Јован Претеча” (1842). Кон тие нивни дела овде додадовме уште неколку непотпишани икони, кои веќе јасно сведочат за нивното постојано творечко присуство во градот и околината. Макар и епизодно, делата на овие светогорски зографи се појавуваат и во бугарските земји. Но некаде од средината на XIX в. веќе

располагаме со значителен број зографи што работеле во градот Ксанти, чишто дела денес се среќаваат многу почесто кај нас. Некои од нив не се препознаени од Г. Цигарас. Такви се, на пример, зографите познати под името Николаос Адриануполитис од Одрин означувани како Први и Втори, Алекси Атанасов, родум од Негуш (дн. Науса), зографот што се потпишувал како Засиос Н, кој има огромен број дела во Крџалискиот регион, па дури и ефимеријата на Вселенскиот патријарх – зографот Филотеј. Меѓу нив е и мајсторот Димитриос Астериадис чијшто потпис Г. Цигарас го меша со името на Д. Стефанидис од Солун. За другите мајстори грчкиот колега ги посочува само нивните потпишани дела, додека овде, нивните дополнително атрибуирани дела ги прошируваат и ги разјаснуваат нивните творечки биографии. Такви, пак, се Хаџи Анагностис, Штерјо Георгиев (Георгијадис) од Неврокоп (дн. Гоце Делчев), чишто икони ги среќаваме во југозападните делови на Бугарија меѓу 50-тите и 80-тите години на XIX в. и Михаил Евангелидис, кој работел во Смоленскиот регион.

Очигледно е дека поголемиот дел од зографите што работеле на територијата на денешната Митрополија на Ксанти и Перитерио се мајстори што се популарни претежно со делата во границите на современа Бугарија. Тие повеќе гравитираат околу Пловдивската митрополија, работат на црквите во Станимак, Сливен, Родопите, Јужното Црноморие и стигнуваат до јужните падини на Источните Родопи. Нивниот број е соодветен со мајсторите што доаѓаат од Одрин и Света Гора, што означува дека до крајот на XIX век Ксанти и неговата околина се во сферата на религиозно и уметничко влијание и на земјите населени

претежно со бугарско население. Но како дел од целосната политика на локалните митрополити за игнорирање на бугарското присуство во областа, многу од иконите на тие мајстори се со избришана кирилска епиграфика. Такви се и иконите работени од светогорски зографи со грчко потекло, како на пример иконата на “Св. Параскева” од истоимената црква во с. Авдира, насликана од Никифорос, која веројатно содржела црковно-словенески натпис по порачка на ктиторите. Испитувањето на иконите од почетокот и од средината на XIX в. продолжува дури до 1935 г., но присуството на тие натписи далеку пред појавата на Бугарската Егзархија го докажува постоењето, а и силата на бугарскиот елемент во тие предели.

Не можеме да речеме дека уметниците што работеле во дијецезата на Ксантиската митрополија не се Грци. Меѓутоа, факт е дека засега тука не разгледуваме дела на зографи од Солун и околината, од островите на Егејско или Јонско Море, од Цариград, ниту од Епир, како што тврдат грчите колеги, исклучувајќи ги, се разбира, Константин и Атанас од Корча. Освен тоа, повеќе од јасно е дека овде поствизантискиот период не завршува формално во 1830 г. како во другите делови на Грција, туку продолжува ако не до 1922 година, барем до 1912. Според тоа, во името на научната објективност, тие земји треба да се разгледуваат како една сложена контактна зона меѓу различни етникуми и култури, како и меѓу географските области Тракија, Родопите и Македонија, каде што влијанијата не доаѓаат само од југ кон север, ниту единствено од Одрин и Атон.

Emmanuel MOUTAFOV, Alexander KUJUMDJIEV

**ICONS FROM THE TEMPLES IN CONTEMPORARY XANTHI METROPOLIS
AND THE ARTISTIC PRODUCTION WITHIN BULGARIAN COUNTRIES
DURING THE 18th- 20th CENTURIES**

Summary

During the year 2004, our Greek colleague G. Tsigaras published his work dedicated to the churches of Metropolis of Xanthi and Peritheorio with the effort to give his first start and exceptional attempt of the show the Greek scholars the “the unexciting” material from the Post-Byzantine period in one border line district, which in the period from 1373 till the 1920 was part of the Ottoman empire, and towards the final years these territories were part of the Bulgarian countries. Beside the marginal conditions of these doubting countries, and since the older monuments were destroyed by catastrophes or by the wars, after the year of 1928 in the region of Xanthi were erected many churches, and the interiors were decorated with the preserved icons from the period from the end of the 17th century and those from the 18th century, as well as the many new works from the 20th century. G. Tsigaras deciphered the inscriptions of some of these works. However, the many painters of the 19th century have continued to be unknown to the Greek academic levels, seeing as these works were of Bulgarian origin and were never published in details although the country is in vicinity. Never-the-less thanks to the research *Greek Painters in Bulgaria after the year 1453*, Sofia, 2008, there is probability of seeing the masters who worked also in the region.

Among these are identified painters related to Mount Athos. First of all we should mentioned the names of the well known painters from Korcë, Constantine and Athanas are present in Xanthi, were they made the iconostasis icons in the church of the Holy Archangels Kavakiou from 1741. G. Tsigaras illustrates the icons from the Athonite painters Nikephoros who worked in the church of St. Blasios (1812), and Joasaph who made the icons in the church Presentation in the Temple in Enicea (1837) and the Metropolitans temple at Xanthi dedicated to St. John the Forerunner (1842). To these works may be added

several unsigned icons which clearly give evidence of their persistent creative presence in the town and nearby. These Athonite painters although episodically appear in the works in Bulgaria. Sometime in the middle of the 19th century we became familiar with a great number of painters who worked at Xanthi, and there works are more present on our territory. Some of these works were never unidentified by G. Tsigaras. These are the names of the painters like that of Nikolaos from Andrianoupolis who is named as First and Second; Alexi Athanasov, born in Negush (presently Naousa), the painter who signed his works as Zisios N., who had many works in the Kardzhali region, as well restrained Ecumenical patriarch-painter Philotheos. Among these is the painter Demetrios Asteriadis whose signature by G. Tsigaras is mixed with the name of D. Stephanides from Salonika. The Greek colleague for the other masters delivers the names of the signed works, while at this time we give attribution of their works and a complete approaching of their artistic biography. These are the names of Hadzhi Anagnostis, Shterio Georgiev (Georgiades) from Nevrokopion (presently Gotse Delchev) whose works are found in the south-west regions in Bulgaria during the years of the 19th century, namely the 50's and the 80's, as well as Michael Evangelides who worked in the region of Smolyan.

It is evident that the large part of these painters who worked on the territory of the present day Metropolis of Xanthi and Peritheorio are masters who were popular with the achievements in the territory of modern Bulgaria. These painters mainly gravitate around the Plovdiv Metropolis, namely in Stenimachos, Sliven, the region of the Rhodopi, the south Black Sea and come to the location of the east Rhodopi. The number of these painters is equal to those that come from Adrianoupolis and Mount Athos, showing that Xanthi during the 19th century was the sphere of re-

ligious art and on nearby territories had influence on settled by Bulgarian population. As part of the entire politics of the local Metropolis who had ignored the presence of the Bulgarian's in the area, many of the icons of these painters which had the Cyrillic inscriptions were removed. These are the icons painted by the Athonite masters with Greek origin, for instance the icon of St. Paraskevi from the identically named church in the village of Abdera, painted by Nikephoros, which probable had Church-Cyrillic inscription as a sign of the donors. The inscriptions on the icons from the 19th century continued up to the year of 1935, yet the presence of these inscriptions prior before the development of the Bulgarian Exarchate affirm the presence and the strength of the Bulgarian element in these regions.

We cannot say that the painters which worked in the diocese of the Xanthi Metropolis were not only

Greeks. Nevertheless, there is a fact that we are not viewing works from painters from Salonika and its vicinity, the works of Aegean islands and those of the Ionic Sea, as well those from Constantinople, or Epirus, as well the Greek colleagues who think that they are absenting Constantine and Athanas from Korcë. Beside this, it is evidently clear that the Post-Byzantine period did not close formally to 1830 as in the other parts of Greece, but continued at least not to 1922, but to year of 1912. On the other hand, in the name of the scholastic objectivity these countries have to be view in the high links zone between the different ethnos and cultures, who among the geographic regions Thrace, Rhodopi, and Macedonia were influence came not from the south towards the northern regions, or not only from Adrianoupolis and Mount Athos.